

SECUNDAIR ONDERWIJS

Onderwijsvorm: **KSO**

Graad: **derde graad**

Jaar: **derde leerjaar**

Studiegebied: **Beeldende kunsten**

Optie(s): **Bijzondere beeldende vorming**

Vak(ken):	KV Toegepaste beeldende vorming (SG)	2 lt/w
	KV Toegepaste beeldende vorming (CG)	2 lt/w

Vakkencode: **KU-g**

Leerplannummer: **2005/029**
(vervangt 2004/272)

Nummer inspectie: **2004 / 272 // 1 / L / SG / 2h / III7 / / D/**
(vervangt 2004 / 272 // 1 / L / SG / 1 / III7 // V/05)

INHOUD

Visie	2
Beginsituatie	3
Algemene doelstellingen	4
Verwerving	4
Leeswijzer	5
Leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	8
Pedagogisch-didactische wenken en timing	13
Minimale materiële vereisten.....	20
Evaluatie	21
Bibliografie	24

VISIE

Het is voor de studenten 7e jaar bijzondere beeldende vorming, die de ambitie hebben door te stromen naar het hoger kunstonderwijs, een noodzakelijke verrijking kennis te maken met reflectie op items over toegepaste kunst en items over het actuele kunstgebeuren in het bijzonder.

SPECIFIEK GEDEELTE KV TOEGEPASTE BEELDENE VORMING

Kennismaking met de verschillende aspecten van de toegepaste beeldende disciplines.

COMPLEMENTAIR GEDEELTE KV TOEGEPASTE BEELDENE VORMING

Uitdiepen van items uit het specifiek gedeelte in functie van eigen het leertraject.

Het vak Beeldende vorming vestigt de aandacht op een procesgerichte omgang met diverse kunstuitingen en aan het eigen creatieve proces van de studenten.

Het leert de jongeren voeling te hebben met de wereld van de kunstenaar en zijn invloed op het ontstaansproces van het beeldende werk.

De leerkracht reikt de studenten een raster van aandachtspunten en invalshoeken aan, steeds referend naar actuele kunst, cultuur en maatschappij, naar andere culturen, naar het culturele verleden, naar kunstfilosofische opvattingen en niet te vergeten naar hun eigen artistieke creaties en leefwereld! De jongeren wordt aldus een ruim kader aangeboden dat hen in staat zal stellen bij toekomstige confrontaties met kunst, cultuur en ideeën over toegepaste vormgeving een kritische houding aan te nemen.

De ontwikkeling van het esthetisch gevoel en oordeel maakt deel uit van een groeiproces, waarin openheid en verdraagzaamheid belangrijke waarden zijn.

KV Toegepaste beeldende vorming (SG & CG) is geen geïsoleerd vak! De permanente link naar de artistieke vakken, naar het ateliergebeuren, naar het vak kunstgeschiedenis, naar de maatschappij van gisteren, vandaag en morgen, kortom naar de volledige leer- en leefomgeving van de jongeren is onontbeerlijk.

Aanbieden van vak(ken):

- De vakken KV Toegepaste beeldende vorming (SG & CG) kunnen al dan niet op een geïntegreerde wijze aangeboden worden (de verhouding in totale tijdsbesteding, op jaarbasis, blijft echter behouden). Het is de keuze van de school, in overeenstemming met zijn profiel, om geïntegreerdheid in lesorganisatie toe te passen.
- Vakken (volgens administratieve vakbenaming) kunnen om praktische/pedagogische redenen geïntegreerd/geclusterd worden aangeboden (opgelet, wezenlijk blijft een vak met de daar aangekoppelde administratieve vakbenaming bestaan). Het is aan de school om bij het gebruik van clustervakken hieraan een duidelijke visiegerichtheid te koppelen met het daarbij horende geregistreerde en ter kennis gegeven evaluatiebeleid.

BEGINSITUATIE

De leerlingen die starten in het 7e jaar bijzondere beeldende vorming, hebben reeds een diploma secundair onderwijs behaald of hebben een gelijkwaardige opleiding in het buitenland verworven.

Een heterogene groep wat voorkennis betreft

De voorkennis is erg verschillend. De meerderheid heeft nooit met het vak kennis gemaakt.

Een homogene groep wat creativiteit en motivatie betreft

Wel hebben ze allemaal een bijzondere band met kunst. De leerlingen wensen zich immers dit schooljaar voor te bereiden op hoger kunstonderwijs. In dit kader staat het ontwikkelen van artistieke vaardigheden en inzichten centraal. Zij vormen in principe een gemotiveerde groep.

Gedifferentieerd lesgeven

Bij aanvang van het schooljaar kan het zinvol zijn de studenten volgens voorkennis in groepen te verdelen. Dit geeft de mogelijkheid het aanbod gericht af te stemmen op de groep.

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

VERWERVING

De leerling:

- komt in contact met diverse (toegepaste) kunstvormen en decoratiewijzen;
- leert kunst en decoratie waarderen;
- is in staat zich te documenteren i.v.m. vooropgestelde items;
- kan de wereld rondom hem observeren en beschrijven en leert respect opbrengen voor eenieders persoonlijkheid.
- leert kunst en decoratie in relatie tot toegepaste beeldende vormen begrijpen en waarderen;
- komt in contact met diverse (toegepaste) kunstvormen en decoratiewijzen;
- kan omgaan met handmatige en digitale beeldvorming.

Naast de beeldende en technische vaardigheden zal ook de nodige aandacht besteed worden aan attitudes.

- Zin voor het esthetische: actief en pro-actief gericht zijn op esthetisch vlak.
- Kwaliteitsbewustzijn: actief en pro-actief gericht zijn op kwaliteit o.a. door zin te hebben voor orde en netheid.
- Leergierig zijn: actief zoeken naar situaties om zijn competentie te verbreden en te verdiepen.
- Welzijnsbewustzijn: actief en pro-actief gericht zijn op veiligheid, gezondheid en hygiëne.
- Persoonlijkheid: actief en pro-actief gericht zijn op ontwikkelen van een persoonlijke beeldtaal.

Taalvaardigheid

- *RECEPTIEVE TAALVAARDIGHEID in het Nederlands:*

- In staat zijn om als luisteraar en/of lezer - in het Nederlands - op adequate wijze een gesproken, geschreven of audiovisuele boodschap te ontvangen en te verwerken.

- De instructies begrijpen en opvolgen.

- *FUNCTIONELE TAALVAARDIGHEID*

- Informatief luisteren en lezen.

- Hanteren van gepaste taal en omgangsvormen.

Leerstrategieën:

- Leren leren

De leerlingen zullen strategieën ontwikkelen om thuis, op school of elders zo zelfstandig mogelijk te leren. Het gaat hierbij om strategieën als studievaardigheden (het maken van een uittreksel, het onderscheiden van hoofd- en bijzaken), remedieerstrategieën, probleemoplossende vaardigheden en onderzoeksvaardigheden.

- Leren reflecteren op het leer- en werkproces

De leerlingen leren door na te denken over het eigen functioneren zicht te krijgen op en sturing te geven aan het eigen leer- en werkproces. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het maken van een werkplanning.

- Leren uitvoeren

Dit betekent dat de leerlingen leren om in zo veel mogelijk herkenbare situaties een aantal schoolse vaardigheden verder te ontwikkelen. Het gaat om vaardigheden zoals het lezen van teksten en beelden, informatie in verschillende gegevensbestanden opzoeken, selecteren, verzamelen, ordenen; goed en veilig omgaan met materialen, gereedschappen apparatuur en rekenvaardigheden (zoals meten) toepassen. Er wordt daarbij ook gebruik gemaakt van informatie- en communicatietechnologie.

- Leren reflecteren op de toekomst

De leerlingen leren door na te denken over het eigen functioneren zicht te krijgen over eigen toekomstmogelijkheden en interesses. De leerlingen krijgen zicht op opleidingen, beroepen, de beroepspraktijk en de actuele ontwikkelingen daarbinnen.

LEESWIJZER

Algemene doelstellingen

Zij vormen oriënteringspunten en geven algemene richtlijnen aan met betrekking tot het vormingsresultaat dat uiteindelijk moet worden nagestreefd. (Vb algemene sleutelvaardigheden of voor het einde van een beroepsopleiding kan dit het profiel zijn van een beginnend beroepsbeoefenaar.)

Leerplandoelstellingen zijn de concretisering van de algemene doelstellingen. Zij vormen een schakel tussen de algemene doelstellingen en de concreet observeerbare lesdoelstellingen.

De leerplandoelstellingen en de leerinhouden zijn geordend volgens een ordeningskader. Zij bevatten de volgende onderdelen waarbij men telkens in onderliggende relatie een leerlijn kan uitzetten:

- impact (sleutelvaardigheden, kunstbeschouwing ...);
- licht en kleur;
- vorm en dimensie;
- materiaal, materie en techniek.

Deze indeling kan de indruk wekken dat de onderdelen afzonderlijk en/of na elkaar behandeld moeten worden. De leraar kan echter vrij kiezen wanneer hij welke leerinhouden behandelt. Hij hoeft zich dus niet te houden aan de volgorde van de leerinhouden in dit leerplan. We vinden het bovendien wenselijk dat hij, waar mogelijk, leerinhouden uit verschillende onderdelen als een samenhangend geheel behandelt. Bij het uitwerken van thema's of projecten streeft de leraar bewust een integratie van de verschillende onderdelen na. Dit is bijv. uitdrukkelijk gewenst voor de creatieve vaardigheden die via de andere onderdelen wel gerealiseerd dienen te worden.

Leerinhouden zijn een verduidelijking en aanvulling van leerplandoelstellingen en beschrijven in feite de diepte en de breedte ervan (leerinhouden zijn een middel om leerplandoelstellingen te bereiken).

De leerinhouden moeten gelezen worden met de bijbehorende leerplandoelstellingen: die geven immers aan wat de leerling met die inhouden moet kunnen doen. Leraren die meer willen doen dan in de doelstelling is aangegeven, mogen dat, op voorwaarde dat het leerplan in zijn totaliteit gerealiseerd wordt.

De leraar zal in overleg met de vakgroep zelf bepalen hoe de spreiding van de onderdelen gebeurt. Volgende factoren kunnen de keuze mee helpen bepalen: samenhang binnen het vak, samenhang binnen de opleiding, moeilijkheidsgraad van de leerinhouden, interesse van de leerlingen, deskundigheid van de leraar, gebeurtenissen in de actualiteit, relatie met vakoverstijgende activiteiten in de school ...

Uitbreidingsdoelstellingen en **uitbreidingsleerinhouden** worden aangeduid met een U. Deze zijn niet verplicht, maar bedoeld voor de meer gevorderde klassen en/of leerlingen.

Indien alle leerplandoelstellingen bereikt zijn, kan de leerkracht of leerling ook zelf uitbreidingsdoelstellingen toevoegen. Deze doelen kunnen de leerplandoelstellingen en/of bepaalde leerinhouden verder uitdiepen of gericht zijn naar de specifieke, gespecialiseerde uitrusting van de school.

Relatie leerplandoelstellingen en leerinhouden

Gezien de eigenheid van het vak is het noodzakelijk te werken met een open leerplan. Indien de leerkracht niet in staat is om alle leerinhouden in dezelfde mate aan bod te laten komen zal hij/zij een verantwoorde keuze maken. Hij/zij kan zich daarbij laten leiden door het profiel van de optie. In één praktische opdracht kunnen uiteraard meerdere leerinhouden van toepassing zijn.

De leraar moet er wel op toezien dat alle leerplandoelstellingen gerealiseerd worden.

Niveau (taxonomie) classificatie op basis van model Brion en gedragsniveau van De Block	Duiding Opmerking: bij de beeldgerichte vakken is er een intense samenhang tussen affectief (voelen), cognitief (denken en waarnemen) en het psychomotorisch (houding en beweging) handelen. Het opsplitsen naar deze drie classificaties is niet opportuun.	Activiteiten van de leerlingen: (lesdoelen)
0 kennis is miniem of om te verwaarlozen		
1 verkennen en in eenvoudige context elementair gebruiken	<ul style="list-style-type: none"> ● Signalen ontvangen - Ontdekken (innerlijk aanvoelen) - Bewust zijn van de zintuiglijke prikkels ● Waarnemen - vormt de basis voor spreken, lezen, schrijven, tekenen en aangeleerde bewegingen - vormt de basis van werkwijze reproduceren (nabootsingeffecten) ● Perceptie ● Weten, herinneren ● Getrouw toepassen (geïsoleerde handelingen) 	Herinneren, benoemen, opnoemen, definiëren, opzoeken, beschrijven, aanwijzen, reproduceren, Verwonderd zijn, aandacht opbrengen, Getrouw toepassen, zichtbaar maken ...
2 inzien oefen-fase	<ul style="list-style-type: none"> ● Beschikken over voorkennis ● Logische verbanden leggen tussen (hij ziet essentie, overeenkomsten en verschillen) ● Bereidwilligheid tot handelen/reageren volgens richtlijnen (overeenstemmend) 	Samenvatten, een verklaring geven, in eigen woorden weergeven, een 'tekening' maken van, voorspellen, voorbeelden geven, uitleggen, selecteren, (her)structureren, grote lijnen aangeven, adequaat omgaan, inzichtelijk aanwenden ...
3 beheersen en wendbaar gebruiken	<ul style="list-style-type: none"> ● Na voldoende inoefenen en/of ontwikkelen van inzichten komt de leerling tot zelfstandig gebruik of uitvoering. Wendbaar gebruiken betekent dat het geleerde kan gebruikt worden in nieuwe situaties. ● Analyse en synthese ● Mechanisme/Automatisme 	Een plan ontwikkelen, een oplossing voorstellen, aantonen dat, laten zien hoe, kennis gebruiken in een situatie die ..., trefzeker en direct toepassen, beeldende uitvoering vanuit een automatisme realiseren, methodische aanpak hanteren ...

<p>4 vlot, geïntegreerd, inventief en origineel gebruiken</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Taken worden precies, snel en zelfzeker uitgevoerd. De handeling is uitgegroeid tot een automatisme. De handeling is wendbaar en het probleemoplossend denken gaat aan de toepassing vooraf. <p style="text-align: center;">&</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Kan het verworvene in gevarieerde en nieuwe situaties vlot gebruiken. ● Op basis van het geleerde, iets nieuws en origineel gebruiken. ● Scheppen. 	<p>In delen splitsen, patroon beschrijven, bewijzen voor conclusies aangeven, classificeren, onderzoeken ...</p> <p>Ontwerpen, scheppen, samenstellen, schrijven, creatief omgaan met kennis en inzichten, bouwen, ontwikkelen ...</p>
--	--	--

Een **taxonomie** is een getrapte ordening van leerdoelcategorieën, waarbij leerstofbeheersing in een lager niveau voorwaarde is voor een hoger niveau.

De **leerstofopbouw** is opgebouwd uit verschillende delen en het is de keuze van de leerkracht om de delen tot een éénheid aan elkaar te binden via leerlijnen. Het behoort tot zijn pedagogische vrijheid om de leerlijnen op analytische (van geheel naar afzonderlijke delen), synthetische (van afzonderlijke delen naar geheel), inductieve (van concreet naar algemeen), deductieve (van algemeen naar concreet), genetische (overeenkomstig de ontwikkeling) of gecombineerde wijze aan te bieden.

LEERPLANDOELSTELLINGEN / LEERINHOUDEN

SPECIFIEK GEDEELTE KV TOEGEPASTE BEELDENE VORMING

&

COMPONENTAIR GEDEELTE KV TOEGEPASTE BEELDENE VORMING

[CG enkel een verantwoorde selectie van de uitbreidingsdoelen (*u*) en selectie van de doelen van SG]

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
	De leerlingen kunnen	(<i>u</i>) uitbreiding
		Impact/Sleutelvaardigheden
1	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van leerbekwaamheid en beeldend denken. 	1 Leerbekwaamheid en beeldend denken <ul style="list-style-type: none"> • Info verwerven (via bronnen raadplegen, beurzen, vakhandel ...) • Info verwerken • Verbanden leggen tussen elementen van leerstof • Probleemoplossend denken • Denkprocessen (abstract denken, planmatig denken, herkennen, analyseren, synthetiseren, interpreteren ...)
2	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van het creatieve denken. 	2 Creatieve denken <ul style="list-style-type: none"> • Opsplitsen van handelen: verwerving en verwerking • Het creatieve proces (meer dan een eenvoudig ambacht) • Inspiratie • Bronnen van creativiteit • Absolute vrijheid • Toepasbaarheid • Idee en zintuiglijke aanschouwing • Analyse en synthese

DEC. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (u) uitbreiding
	3 <ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van communicatief handelen. 	3 Communicatief <ul style="list-style-type: none"> • Communicatie en efficiëntie • Co- en/of peereducatie • Productieve taalvaardigheid • Receptieve taalvaardigheid • Co- en/of peerevaluatie • ICT • Andere
	4 <ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van het autonome handelen. 	4 Autonom handelen <ul style="list-style-type: none"> • Zelfsturend • Zelfevaluatie • Onderzoek en methode • Experiment • Interpretatie/interpreteren • Presentatie en verantwoording • Welbevinden in zelfstandig handelen • Andere
	5 <ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van beeldbeschouwing. (O.a. het eigene van toegepaste vormgeving en decoratiewijzen zal inzichtelijk aangewend worden bij het reflecteren over beeldtaal.)	5 Beeldbeschouwing <ul style="list-style-type: none"> • Toegepaste vormgeving • Decoratiewijzen • Recycleren van beelden en kunststromingen • Actuele kunst • Persoonlijke beeldtaal • Tijdsbeelden

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN		LEERINHOUDEN	
	De leerlingen kunnen		(u) uitbreiding	
			Beeldende middelen	
6	<ul style="list-style-type: none"> inzichtelijk, zowel handmatig als digitaal, omgaan met het eigene van tekstentiteiten in diverse (min. drie) toegepaste beeldende disciplines; eigen beeldend onderzoek met betrekking tot tekstentiteiten uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	6	Tekstentiteiten <ul style="list-style-type: none"> Tekens, cijfers, regel, alinea, pagina, andere (handmatig en digitaal) Typografie (tekst en beeld) Belettering Andere 	
7	<ul style="list-style-type: none"> inzichtelijk omgaan met het eigene van illustratie in diverse (min. drie) toegepaste beeldende disciplines; eigen beeldend onderzoek met betrekking tot illustratie uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	7	Illustratie <ul style="list-style-type: none"> Handmatig Bitmap versus vector Beeldende voorstellingen Andere 	
8	<ul style="list-style-type: none"> inzichtelijk omgaan met het eigene van beeldende middelen in diverse (min. drie) toegepaste beeldende disciplines; eigen beeldend onderzoek met betrekking tot eigen gekozen beeldende discipline(s) uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	8	Beeldend middelen en toepassing <ul style="list-style-type: none"> Mode, theaterkostuum en textielontwerp Juweelontwerp Design Reclamegrafiek Fotografie Decor- en standenbouwbouw Andere 	
9	<ul style="list-style-type: none"> adequaat omgaan met het eigene van compositie in diverse (min. drie) toegepaste beeldende disciplines en/of decoratiewijzen; eigen beeldend onderzoek met betrekking tot compositie uitdiepen en ontwikkelen (u) 	9	Compositie <ul style="list-style-type: none"> Compositieschema's Referentielijnen (basislijn, hulplijn) Andersoortige hulprasters Soorten (ontstaan, functie, type samenhang ...) Concepten (symmetrie, structuur, harmonie, contrast ...) Ontwerpbeginsel 	

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (u) uitbreiding
		<ul style="list-style-type: none"> • Andere
10	<ul style="list-style-type: none"> • verkennend omgaan met het eigene van formaten en maatvoering; • inzicht ontwikkelen in eigen beeldend onderzoek met betrekking tot formaten en maatvoering met betrekking tot eigen gekozen beeldende discipline(s). (u) 	10 Formaten en maatvoering <ul style="list-style-type: none"> • Papier en paginaformaat • Beeldformaat • Handelsformaten • Materiaalformaten (bijv. textielstoffen) • Digitale opslagformaten • Andere (bijv. menselijk lichaam als basis, Gulden snede ...)
11	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van lichaam en identiteit; • eigen beeldend onderzoek omtrent lichaam en identiteit met betrekking tot eigen gekozen beeldende discipline(s) uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	11 Lichaam en identiteit <ul style="list-style-type: none"> • Mode • Theaterkostuum • Juweelontwerp • Design • Ergonomie • Fotografie • Andere
12	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van ruimtelijke ingrepen en vorm geven; • eigen beeldend onderzoek met betrekking tot ruimtelijke ingrepen en vormgevingen met betrekking tot eigen gekozen beeldende discipline(s) uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	12 Ruimtelijke ingrepen en vorm geven <ul style="list-style-type: none"> • Architectuur • Interieurarchitectuur • Design • Scenografie
13	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van licht en kleur in functie van diverse (min. drie) toegepaste beeldende disciplines; <p>(Het functionele van gericht gekozen kleurmodellen en kleurconcepten vormen het uitgangspunt bij het adequaat omgaan met licht en kleur.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • eigen beeldend onderzoek met betrekking tot licht en kleur met betrekking tot eigen gekozen beeldende discipline(s) uitdiepen en 	13 Licht en kleur <ul style="list-style-type: none"> • Kleurmodellen [RGB, CMY-K, CIE Lab, handelsmodellen (PMS, RAL, textielwaaiers ...)] • Licht- en kleurconcepten (harmonie, contrast ...) • Licht- en kleurfuncties (bijv. voor drukwerk) • Metamerie

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (u) uitbreiding
	ontwikkelen. (u)	<ul style="list-style-type: none"> • Kleuromvang en kleurverlies • Kleurbereik (doelgamut/target) en beperking • Kleurcorrectie • Duotonen • Kleurmanagement (u) • Andere
		Beeldende technieken
14	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van handmatige technieken; • eigen beeldend onderzoek met betrekking tot handmatige technieken uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	14 Handmatige technieken
15	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van digitale technieken in functie van diverse (min. drie) toegepaste beeldende disciplines; • eigen beeldend onderzoek met betrekking tot digitale technieken uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	15 Digitale technieken
16	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met het eigene van materie, materiaal en materieel in functie van diverse toegepaste beeldende disciplines; • eigen beeldend onderzoek met betrekking tot materie, materiaal en materieel uitdiepen en ontwikkelen. (u) 	16 Materie, materiaal en materieel <ul style="list-style-type: none"> • Manipulatie • Verwerkingsaspecten • Beeldaspecten • Functionaliteit

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN TIMING

1 Een meer procesgerichte benadering

Bij de ontwikkeling van dit leerplan hebben we steeds voor ogen gehouden wat we willen bereiken met de leerlingen. Nog al te vaak wordt er gedacht en gehandeld vanuit sterk afgelijnde vakken en is er geen sprake van een geïntegreerde visie, waarbij verschillende leerinhouden met elkaar betrokken worden. De leerplandoelstellingen zijn zodanig geformuleerd dat zij de leraar in staat moeten stellen een gunstige leeromgeving te creëren waarin plaats is voor een gevarieerd en gedifferentieerd aanbod aan werkvormen. Het is uiteindelijk de bedoeling dat de leerling op een actieve en constructieve wijze participeert aan het leerproces.

Vanuit diverse invalshoeken dient de leerling een globaal pakket aangereikt te krijgen zodat transfer naar andere domeinen bevorderd wordt. Samenwerking met andere leraren is meer dan wenselijk.

Met deze opvattingen als uitgangspunt van het didactisch handelen, dringt zich een verschuiving op van een meer product- naar een meer procesgerichte benadering. Het procesmodel legt de nadruk op (half)open doelstellingen i.p.v. gesloten doelstellingen die enkel kennis en reproductie nastreven en kenmerkend zijn voor de productbenadering. De aandacht gaat niet alleen naar de resultaten van de leerlingen, maar bovendien worden de processen die ze doorlopen, geëvalueerd waardoor leerlingen makkelijker een hoger ontwikkelingsniveau bereiken. Binnen de procesbenadering zet de leraar de leerlingen aan tot zelfsturing en actieve participatie. Op gebied van evaluatie staat niet de kwantiteit maar wel de kwaliteit van het leren centraal.

Uiteraard moeten minimaal de doelstellingen in het leerplan bereikt worden. We laten echter in dit leerplan de ruimte aan leraren om via een persoonlijke invulling de doelstellingen te realiseren. Dit is enkel mogelijk bij meer open curricula. Het leerproces is dan het resultaat van een wederzijds evenwaardig respect in de verhouding tussen leraar en leerling.

Uit het voorgaande blijkt evenwel dat we vanuit een voorkeur voor een emancipatorische en leerlinggerichte invalshoek de balans iets meer naar de proceskant doen ombuigen. Toch mag de leraar niet besluiten dat de productcomponent verwaarloosd mag worden, want deze vormt complementair aan de procesgerichte visie een perspectief op onderwijs dat het mogelijk maakt om een krachtige leeromgeving te creëren op maat van de leerling.

2 Doelstellinggerichtheid en uitzetten van leerlijnen

• Gezien de eigenheid van het vak is het noodzakelijk te werken met een open leerplan. Indien de leerkracht niet in staat is om alle leerinhouden in dezelfde mate aan bod te laten komen zal hij/zij een verantwoorde keuze maken. Men kan zich daarbij laten leiden door het profiel van de optie. In één praktische opdracht kunnen uiteraard meerdere leerinhouden van toepassing zijn.

De leraar moet er wel op toezien dat alle leerplandoelstellingen gerealiseerd worden.

De geformuleerde leerinhouden zijn bouwstenen van de beeldtaal waarvan gebruik wordt gemaakt om de leerplandoelstellingen van het vak te realiseren. De taxonomie, die het gedragsniveau bepaalt, zal daarom worden gericht naar de graad, de onderwijsvorm en de optie in functie van het doel dat men voor ogen heeft.

• De leerlijn

De **leerlijn** (*longitudinale planning van leerstof - op de lengte betrekking hebbend*) is een volgorde van leermomenten voor een vak of vakonderdeel op basis van uitgangspunten/visie en afspraken. Bij het maken van een leerlijn moeten vooraf uitspraken gedaan worden over vakinhoud (alles wat je door het vak wilt aanleren of ontwikkelen). Duidelijk moet zijn of vakinhoud in een bepaalde leerlijn volledig of beperkt aan de orde komt.

Een vak kan best opgesplitst worden in verschillende/meerdere leerlijnen. Bij dit vak kan dit eventueel gebeuren rond 'de kapstukken' of vakcomponenten: dimensie/vorm, licht/kleur, mat./techniek en impact/sleutelvaardigheden. Binnen deze items kunnen nieuwe opdelingen gebeuren. Ook in functie van afdeling, klasdifferentiatie ... kunnen leerlijnen uitgezet worden.

In een leerlijn zit weliswaar een volgorde van leermomenten, maar daarmee is niet gezegd dat alles van een bepaald aspect onmiddellijk door de leerlingen ontwikkeld en geleerd zal worden. Alles moet niet

systematisch aan bod komen. Je kunt namelijk ook telkens een deel van hetzelfde aspect aanleren en volgend jaar weer een deel aanbrengen.

• Jaar-/graadplanimplementatie

Bij de aanvang van het schooljaar maakt de leraar een oordeelkundige keuze van de leerinhouden waarmee hij de vakgebonden en vakoverschrijdende doelstellingen wil realiseren (bij voorkeur na overleg met de vakgroep) en stelt een **jaar-/graad(vordering)plan** op waarin hij de leerstof op een evenwichtige wijze verdeelt over het beschikbare aantal lestijden.

Het is belangrijk dat alle leerplandoelstellingen aangegeven en gerealiseerd worden.

Het (vorderings)plan is een persoonlijk werkdocument dat geregeld dient bijgewerkt en aangepast te worden aan de reële toestand voor het vak. Regelmatig gaat de leerkracht na of alle geplande inhouden binnen de voorziene tijd gerealiseerd worden. Geactualiseerde kopieën worden op school bewaard. Het kan nuttig zijn om na elke lessenreeks commentaar bij het (vorderings)plan te voegen, om daar het volgend schooljaar rekening mee te houden.

• Een jaar-/graad(vordering)plan (werkdocument) omvat zeker:

- schooljaar, school;
- onderwijsvorm, graad, studierichting (module), klas;
- aantal lestijden per week of contact-uren;
- leerplannummer;
- leerlijnen (best gerubriceerd) met verwijzing naar de punten van het leerplan;
- vakoverschrijdende verwijzingen;
- tijdspreiding m.b.t. leerdoelen, inhouden en/of verwervingsniveaus - aanstipbaarheid voor de vordering;
- opmerkingen en aanpassingen (o.a. vervangingen, afwezigheden, extra initiatieven binnen en buiten de school, GWP ...).

3 De geïntegreerde, criteriagerichte en onderzoekende aanpak

3.1 Geïntegreerd werken

- De leerplandoelstellingen en de leerinhouden omvatten verschillende vakcomponenten waarbij meerdere leerlijnen of 'kapstokken' kunnen uitgezet worden.

Sommige leraren zouden ervoor kunnen opteren om de vakcomponenten los van elkaar te behandelen en uit te diepen. Dit is op zich niet verkeerd, maar niet aan te raden. Daarenboven behoort de wijze waarop de leerplandoelstellingen worden bereikt tot de pedagogische vrijheid en verantwoordelijkheid van de school en de leraar.

Wel willen we erop wijzen dat dit niet de visie is van waaruit het leerplan is ontwikkeld. Er wordt geopteerd om leerlijnen uit te zetten waarin verschillende leerinhouden geïntegreerd aan bod komen. Leerlijnen zullen zo tot fundamenteeler leren komen wanneer de werkelijkheid niet kunstmatig opgesplitst wordt in verschillende vakjes.

De thema's of projecten worden niet vastgelegd in het leerplan. Ze kunnen vrij gekozen worden door de leraren, onder meer op basis van de culturele context, de interesse van de leerlingen of naar aanleiding van actuele gebeurtenissen. Dit betekent dat de thema's of projecten in principe van schooljaar tot schooljaar zullen verschillen. Ook de leerkrachten zullen logischerwijze meer de cultureel-muzisch-creatieve inspiratie beogen, in plaats van gemakshalve een vulgariserende beeldvorming aan te bieden.

- Theoretische sessies worden ingelast naargelang de behoeften van de leerlingen en **bij voorkeur in-spelend** op de actualiteit en **specifieke, optiegebonden inhouden**.

Bezoeken bij kunstenaars, aan tentoonstellingen en aan bedrijven zijn een nuttige aanvulling van de theoretische en praktische lessen.

- De lesgever tracht van zijn les een afgerond geheel te maken, opgebouwd rond lesfasen (herhalen, sensibiliseren, probleemstelling, aanbreng van nieuwe kennis, evaluatie ...). Hij verliest daarbij nooit uit het oog dat het leer- en/of productieproces, eerder dan het product zelf, centraal staat.

- Geïntegreerde aanpak

Het is de keuze van de school, in overeenstemming met zijn profiel, om geïntegreerdheid in lesorganisatie toe te passen. De vakken kunnen al dan niet op een geïntegreerde wijze aangeboden worden. (De verhouding in totale tijdsbesteding, op jaarbasis, blijft echter behouden.)

3.2 Criteriagericht formuleren van opdrachten

- De leerplandoelstellingen en leerinhouden zijn het uitgangspunt van de opdrachten.

Deze zijn geformuleerd in een concreet observeerbaar gedrag. Hier bedenken leerlingen zelf alternatieven en geeft de leerkracht criteria. Hij omschrijft bijvoorbeeld de eisen ten aanzien van de uit te voeren leeractiviteit. Hij zegt bijvoorbeeld waaraan de taak moet voldoen.

Leerlingen werken een en ander uit en geven aan waarom ze denken dat ze aan de gestelde criteria voldoen. De criteriagerichte opdracht in relatie tot de doelstellingen zijn ook te linken aan de evaluatiecriteria ...

Dit houdt onder meer in dat:

- de opdrachten meer open worden;
- er meerdere oplossingen mogelijk zijn, dus geen voorbeelden namaken;
- de leerlingen zelf keuzes leren maken en die verantwoorden;
- de leerlingen zelf leren plannen;
- er feedback is op proces en product;
- er gereflecteerd wordt op leerproces en leerproduct.

Zorg er voor dat de mogelijke fasen van het werkproces duidelijk herkenbaar zijn o.a.:

- voorbereidende fase;
- werkplanorganisatie;
- denkfase en experimenteerfase;
- beste oplossing kiezen;
- werkplan uitstippelen;
- uitdieping definitieve vorm- en kleurkeuze;
- presenteren;
- resultaat beoordelen (proces en product: 'Had ik het anders kunnen aanpakken? Verbeteren of een volgende keer anders?').

- De leraar is ook coach, begeleider.

De leerkracht legt gedurende de begeleiding onder meer de nadruk op de verantwoorde keuze van materiaal en materieel, een efficiënte werkorganisatie, geregelde zelfevaluatie, precisie, orde en veiligheid. Het is aangewezen de leerling geregeld (tussentijds) te evalueren op zijn opgedane kennis en gemaakte vorderingen (dit volgens vooraf vastgelegde evaluatiecriteria – zie ook onderdeel evaluatie).

Bij het bepalen van een opdracht waarbij enerzijds een technisch en anderzijds een creatief en inzichtelijk doel betrokken is, kan een keuze worden gemaakt uit een samenhang van verscheidene problemen (langs inductieve of deductieve weg).

Belangrijk is dat de opdrachten een bevragend of onderzoekend karakter hebben. De leerstofafbakening is geen strak schema maar laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak door de leraar.

De leerkracht zal vermijden eerdere resultaten van éénzelfde opdracht te gebruiken als toelichting, omdat hierdoor een beïnvloeding van de persoonlijke creativiteit ontstaat.

De impact van de leerlingen op de inhoud, de volgorde, de tijd en de aanpak wordt groter.

- De uitgeschreven formulering van de opdracht dient functioneel te zijn (geen nodeloos papier maar een degelijk stappenplan, goed uitgekiende documenten voor de leerlingen ...). Om didactische redenen zal de leerling de uitgeschreven opdracht en de daarbij horende evaluatiecriteria bewaren. Dit kan enkel het leerproces ondersteunen.
- In onze (informatie)maatschappij wint het opzoeken en beheren van kennis voortdurend aan belang. ICT (Informatie- en communicatietechnologie) biedt een schat aan mogelijkheden. Het nooit inschakelen van het internet bij het verzamelen van documentatie en informatie is ondenkbaar. Recente ontwikkelingen binnen de grafische computertoepassingen volgen, zowel op het gebied van hardware als software (eventueel via nascholingen), is een must, achteraf kunnen deze pakketten benut worden in het lesgebeuren.

3.3 Onderzoekende aanpak

Het ontwikkelen van onderzoeksvaardigheden sluit aan bij het Pedagogisch Project van het Gemeenschapsonderwijs (PPGO), waarbij we “streven naar de totale ontwikkeling van de persoon: kennisverwerving, vaardigheidsontwikkeling, attitudevorming met bijzondere aandacht voor een kritische en creatieve ingesteldheid ten aanzien van mens, natuur en samenleving”.

Het nastreven van onderzoeksvaardigheden sluit aan bij de noodzaak om lerenden efficiënt en effectief te leren omgaan met de veelheid aan informatie en creativiteit. Meer en meer is men genoodzaakt om die informatie te kunnen omzetten van beschikbare naar bruikbare kennis.

Bij een creatief proces is juist het bewust (gescheiden) omgaan met *infoverwerving* en *infoverwerking* fundamenteel.

Het werken aan onderzoeksvaardigheden ontwikkelt het creatief en probleemoplossend vermogen van leerlingen.

De leerkracht laat leerlingen de (elementaire) onderzoekstaak zelfstandig uitvoeren. Hij is beschikbaar als gesprekspartner om te overleggen over elke onderzoeksstap. Hier beslissen de leerlingen. Ze verantwoord hun beslissingen naar de leerkracht (eventueel door gebruik van de educatieve portfolio).

De leraar fungeert hierbij vooral als coach en als vangnet. Hij/zij is niet langer uitsluitend de overdrager van kennis, maar vooral de begeleider van het leerproces.

Centraal voor de leerling staan:

- zich oriënteren op een (beeldend/muzisch) onderzoeksprobleem door gericht informatie te verzamelen, te ordenen en te bewerken;
- een (beeldende/muzische) onderzoeksopdracht voorbereiden, uitvoeren en evalueren;
- de (beeldende/muzische) onderzoeksresultaten en conclusies rapporteren en confronteren met andere standpunten.

Om de studielast van de leerlingen en de planlast van de leraren beheersbaar te houden, zijn afspraken en samenwerking met betrekking tot een aantal aspecten onontbeerlijk. De vakgroepwerking is hiervoor het uitgesproken medium.

4 De leerlingenwerkmap

- De leerling legt minstens één werkmap aan.

In de **leerlingenwerkmap(pen)** vindt men o.m.:

- omschrijving van de opdracht(en) of thema('s) + uit te voeren taken;
- de leerinhouden zoals aangegeven in leerplan, verklaring en beoordelingscriteria van de opdrachten;
- theoretische toelichtingen, incl. verklaring van woorden en/of begrippen;
- documentatie en illustraties i.v.m. de opdrachten, eventueel specifieke bibliografie;

- schetsen, voorstudies, gebruikte bronnen en/of voorbeelden, een kopij van het bereikte resultaat;
- de beknopte verantwoording of legitimatie van eventueel onderzoek;
- cursus;
- planning en/of tijdspad.

Dergelijke leerlingenwerkmap biedt o.m. de volgende voordelen:

- leerling en leerkracht kunnen op elk ogenblik nagaan welke opdrachten werden uitgevoerd;
- leerlingen en leerkracht kunnen steeds nagaan hoe een werk uitgaande van een opdracht is geëvolueerd;
- leerlingen en leerkracht kunnen steeds nagaan hoe de leerwinst, de verworven vaardigheden en de doelstellingenrealisatie in al zijn stadia over de tijd werd gerealiseerd;
- de leerling heeft een verklarende lijst van vaktermen en -begrippen, beschrijvingen, illustraties, technieken, materieel en materiaal;
- de leerling kan tot een beter inzicht komen in eigen en andermans werk met behulp van de genoteerde analyse en besprekingen van uitgevoerde opdrachten.

De leerlingenwerkmap blijft best behouden gedurende de volledige opleiding. Aantekeningen dienen kort en bondig te zijn.

Daar er voortdurend documenten van uiteenlopende aard worden toegevoegd, is een ringmap aan te bevelen.

Kunstboeken zijn, naast ICT en divers audiovisueel materiaal, hulpmiddelen die de realisatie van het leerplan ondersteunen.

- De leerkracht zal regelmatig en bij wijze van steekproef de werkmappen en de agenda's van de leerlingen controleren.

5 Leerlingbegeleiding

• Integratie in de klas

Dit kun je onder meer realiseren door:

- het creëren een veilig (fysiek en emotioneel) leefklimaat;
- stimuleren en aanmoedigen van elke leerling;
- gelijkwaardige positieve behandeling;
- alert zijn voor specifieke discriminaties.

• Adaptief onderwijs (aanpassingsgerichtheid)

Dit kun je onder meer realiseren door:

- rekening te houden met de beginsituatie van elke leerling (dus best registreren);
- uitdagende aangename opdrachten te creëren;
- te differentiëren naar leerstijlen, werkvormen, doelen;
- taalondersteunend te werken (o.a. instructietaal);
- rekening te houden met fysieke stoornissen (bijv. kleurgestoordheid).

• Studiebegeleiding en leerlingvolgsysteem (o.a. evaluaties)

Dit kun je onder meer realiseren door:

- het geven van de nodige feedback;
- remediëring en opvolging (best schriftelijk kenbaar gemaakt aan leerling en ouder);
- het stimuleren van het leerproces;
- een geïntegreerde, criteriagerichte en onderzoekende aanpak;
- het benutten van een registratiesysteem dat zowel evaluatiegegevens (proces- en productgericht) als andere gegevens die evident zijn om de leerling te begeleiden en te ondersteunen in zijn leerproces en studiekeuze, bevat.

• **Zorgbreedte (psychologisch, sociaal en remediërend)**

Men is alert en treedt correct op en signaleert discreet problemen (bijv. bijzondere noden, woordblindheid ...)

• **Het registreren van het begeleidingsproces**

Het **evaluatieschrift** vermeldt o.a. de gebruikte evaluatiecriteria en tijdstip.

In het evaluatieschrift noteert de leerkracht ook naast de beginsituatie, de positieve vorderingen, het procesgerichte, de sleutelvaardigheden, de doelgerichtheid, de eventuele tekorten, remediëring en opvolging van elke leerling. Op deze wijze verkrijgt men een beter zicht op het individuele leerproces.

Tevens registreert de leerkracht op een vertrouwelijke wijze (*bijv. een persoonlijke steekkaart die conform de wet op de privacy wordt gehanteerd*) in het kader van de klassenraden, oudergesprekken, leerlingbegeleiding en volgsysteem in functie van ondersteuning van het leerproces, zeker volgende items:

- leren leren (studietips, planning, methode ...);
- omgaan met verschillen (beginsituatie, taalachterstand ...);
- gedragsproblemen, leerproblemen, psychosociale problemen, enz.;
- remediëring (inhaallessen, ondersteuningslessen, feedback van toetsen en proefwerken, enz.);
- studiekeuzebegeleiding (oriëntering, adviezen, enz.);
- welzijn en welbevinden;
- andere aspecten of elementen in verband met leerlingenbegeleiding.

6 Varia

• **Specifieke info** (o.a. met betrekking tot het vak, visie ...) is steeds terug te vinden op de webpagina's van de Pedagogische Begeleidingsdienst van het Gemeenschapsonderwijs. Gelieve deze regelmatig te raadplegen, zeker met betrekking tot geactualiseerde informatie (www.rao.be).

• **Administratieve documenten**

Naast wettelijke richtlijnen beslist de school zelf aanvullend over gebruik en archivering van documenten. Voor de meest actuele wettelijke richtlijnen kan men zich steeds wenden naar

<http://www.ond.vlaanderen.be/edulex/> .

Bij betwistingen over beoordelingen of sanctionering kan de lesgever steeds een beroep doen op de administratieve documenten. Gecorrigeerde en besproken werken, remediëring en opvolging, de werkmap, examenkopijen, examenvragen en correctiemodel bieden in dergelijk geval een extra steun.

• **ICT**

►1 **Wat?**

Onder ICT verstaan we het geheel van computers, netwerken, internetverbindingen, software, simulatoren, etc. Telefoon, video, televisie en overhead worden in deze context niet expliciet meegenomen.

►2 Waarom?

De recente toevloed van informatie maakt levenslang leren een noodzaak voor iedereen die bij wil blijven. Maatschappelijke en onderwijskundige ontwikkelingen wijzen op het belang van het verwerven van ICT. Enerzijds speelt het in op de vertrouwde met de beeldcultuur en de leefwereld van jongeren. Anderzijds moeten jongeren niet alleen in staat zijn om nieuwe media efficiënt te gebruiken, maar is ICT ook een hulpmiddel bij uitstek om de nieuwe onderwijsdoelen te realiseren. Het nastreven van die competentie veronderstelt onderwijsvernieuwing en aangepaste onderwijsleersituaties. Er wordt immers meer en meer belang gehecht aan probleemoplossend denken, het zelfstandig of in groep leren werken, het kunnen omgaan met enorme hoeveelheden aan informatie ...

In bepaalde gevallen maakt ICT deel uit van de vakinhoud en is ze gericht op actieve beheersing van bijvoorbeeld een softwarepakket binnen de lessen informatica. In de meeste andere vakken of bij het nastreven van vakoverschrijdende eindtermen vervult ICT een ondersteunende rol. Door de integratie van ICT kunnen leerlingen immers:

- het leerproces zelf in eigen handen nemen;
- zelfstandig en actief leren omgaan met les- en informatiemateriaal;
- op eigen tempo werken en een eigen parcours kiezen (differentiatie en individualisatie).

►3 Hoe te realiseren?

In de eerste graad van het SO kunnen leerlingen adequaat of onder begeleiding elektronische informatiebronnen raadplegen. In de tweede en nog meer in de derde graad kunnen de leerlingen “spontaan” gegevens opzoeken, ordenen, selecteren en raadplegen uit diverse informatiebronnen en -kanalen met het oog op de te bereiken doelen.

Er bestaan verschillende mogelijkheden om ICT te integreren in het leerproces.

Bepaalde programma's kunnen het inzicht verhogen d.m.v. visualisatie, grafische voorstellingen, simulatie, het opbouwen van schema's, stilstaande en bewegende beelden, demo ...

Sommige cd-roms bieden allerlei informatie interactief aan, echter niet op een lineaire manier. De leerling komt via bepaalde zoekopdrachten en verwerkingstaken zo tot zijn eigen “gestructureerde leerstof”.

Databanken en het internet kunnen gebruikt worden om informatie op te zoeken. Wegens het grote aanbod aan informatie is het belangrijk dat de leerlingen op een efficiënte en een kritische wijze leren omgaan met deze informatie. Extra begeleiding in de vorm van studiewijzers of instructiekaarten is een must. Om tot een kwaliteitsvol eindresultaat te komen, kunnen leerlingen de auteur (persoon, organisatie ...), de context, andere bronnen die de inhoud bevestigen en de onderzoeksmethode toevoegen. Dit zal het voor de leraar gemakkelijker maken om het resultaat en het leerproces te beoordelen.

De resultaten van individuele of groepsopdrachten kunnen gekoppeld worden aan een mondelinge presentatie. Het programma “PowerPoint” kan hier ondersteunend werken.

Men kan resultaten en/of informatie uitwisselen via e-mail, Blackboard, chatten, nieuwsgroepen, discussiefora ... ICT maakt immers allerlei nieuwe vormen van directe en indirecte communicatie mogelijk. Dit is zeker een meerwaarde omdat ICT zo de mogelijkheid biedt om niet alleen interscolaire projecten op te zetten, maar ook om de communicatie tussen leraar en leerling (uitwisselen van cursusmateriaal, planingsdocumenten, toets- en examenvragen ...) en leraren onderling (uitwisseling lesmateriaal) te bevorderen.

Sommige programma's laten toe op graduele niveaus te werken. Ze geven de leerling de nodige feedback en remediëring gedurende het leerproces (= zelfreflectie en -evaluatie).

• Vakgroepwerking

Vermits naast het realiseren van specifieke doelstellingen van het vak, regelmatig linken gelegd worden naar de gevolgde specialiteit (o.a. via inhoud van opdrachten..), is het noodzakelijk dat de leerkracht regelmatig deelneemt aan een vakgroepwerking binnen de optie in kwestie. Enkel communicatie met vakspecialisten (binnen en buiten de optie/school) kan voldoende inzicht in de betreffende specialiteit verschaffen. Vakgroepwerking zal bijdragen tot een zinvolle invulling van de opdrachten.

Tip: het is wenselijk de vakgroepwerking op een frequente basis verloopt. Hanteer eventueel hierbij het SMART-principe [**S**pecifiek (beperkt en concreet) / **M**eedbaar (duidelijk) / **A**anvaardbaar / **R**ealistisch / **T**ijd uitvoerbaar in een bepaalde tijd].

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN¹

Volgende opsomming is niet limitatief.

Lokaal:

- ruim, licht lokaal met eventueel mogelijkheid tot verduisteren
- stromend water met aangepaste wasbak(ken)
- stevige werktafels met aangepaste stoelen voor leerlingen
- afsluitbare opbergkasten
- vuilnisbak
- kleurwaaiers (PMS, RAL ...)
- audiovisuele middelen:
 - . computers met de aangepaste randapparatuur (geactualiseerd)
 - . projectietoestel;
 - . naslagwerken (klasbibliotheek met o.a. kunsttijdschriften, vaktijdschriften, CD, CD-rom ...).

Indien gewenst kunnen beschikken over:

- ruimte met tentoonstellingsmogelijkheid
- sokkels, panelen ... (als basis voor tentoonstelling ...)

Kunnen beschikken over materiaal/materieel (aanwezig op de school):

- TV met video of DVD + opnamecamera
- digitale fotocamera
- spots en verlengkabels
- lichtbak
- tekenezels
- tekenplanken
- snijplaten

Algemene opmerkingen

De behoeften zijn groot, de middelen doorgaans beperkt. Men hoeft niet te overdrijven maar beneden een bepaald uitrustingsniveau kan geen ernstig werk geleverd worden. Een weldoordacht en rationeel gebruik van de beschikbare financiële middelen dringt zich op. Dit leerplan kan een school niets opleggen betreffende de aanbesteding van de fondsen. Een aanvaardbare minimumuitrusting is echter noodzakelijk. Het strekt tot aanbeveling om de vakleraren via de vakwerkgroep advies te vragen aangaande het stellen van prioriteiten binnen het begrote budget.

1 Inzake veiligheid is de volgende wetgeving van toepassing:

- Codex (Wet welzijn op het werk)
- ARAB (Algemeen Reglement voor de Arbeidsbescherming)
- AREI (Algemeen Reglement op de Elektrische Installaties)
- Vlaem. (Vlaams reglement betreffende de milieuvergunningen (1) en de milieuhygiëne (2)).

Deze wetgeving bevat de technische voorschriften die in acht moeten genomen worden m.b.t.:

- de uitrusting en inrichting van de lokalen;
- de aankoop en het gebruik van toestellen, materiaal en materieel.

Zij schrijven voor dat:

- duidelijke Nederlandstalige handleidingen en een technisch dossier aanwezig moeten zijn;
- alle gebruikers de werkinstructies en onderhoudsvoorschriften dienen te kennen en correct moeten kunnen toepassen;
- de collectieve veiligheidsvoorschriften nooit mogen gemanipuleerd worden;
- de persoonlijke beschermingsmiddelen aanwezig moeten zijn en gedragen worden, daar waar de wetgeving het vereist.

EVALUATIE

Principes

Evaluatie is een onontbeerlijk element van het leer- en vormingsproces.

De eind- en leerplandoelstellingen zijn het uitgangspunt voor de evaluatie.

De evaluatie geschiedt op basis van de vigerende regelgeving.

In het derde jaar van de graad is de evaluatie tevens een middel om na te gaan of een eventuele studie-keuze naar volgend jaar gemotiveerd en verantwoord is.

Doel

Het moet leerlingen in staat stellen een duidelijk inzicht te verwerven in de vordering van hun specifieke kennis en vaardigheden en in de ontwikkeling van hun gedragspatronen. Het is meer dan een selectie-middel, het heeft ook een diagnostiserende, een begeleidende en een remediërende functie.

De eisen van een kwalitatieve evaluatie

Gezien het einddoel van een leerproces het levenslang en levensbreed leren is, moeten een aantal belangrijke componenten in acht genomen worden:

- het verwerven van zelfkennis via reflectie over het eigen leerproces;
- het leren gebruiken van leerstrategieën;
- verantwoordelijkheid leren nemen voor elke leeractiviteit en de beoordeling ervan;
- leerlingen/cursisten laten leren uit nieuwsgierigheid.

Validiteit in functie van kenmerken van een goede evaluatie

- **Inhoudsvaliditeit** of doelstellingenrepresentativiteit: een goede evaluatie weerspiegelt de totale leerinhoud.
- **Begripsvaliditeit**: worden de beoogde kenmerken of vaardigheden door de leerling bereikt. Kies de juiste vaardigheid in functie naar wat je wenst te beoordelen. Bijv. praktische vaardigheden test men niet met een schriftelijke toets.
- **Voorspelbaarheid** (predictieve validiteit): kan een evaluatiemethode een andere variabele voorspellen?
- **Levensechtheid**: de opdracht wordt als betekenisvol en waardevol ervaren.

Betrouwbaarheid in functie van kenmerken van een goede evaluatie

- **Objectiviteit**: krijgt elke leerling dezelfde kansen?
- **Doorzichtigheid**: duidelijkheid omtrent de vooropgestelde doelstellingen. Hoe en wat controleren!
- **Normering**: evaluatiestandaarden (zowel procesmatig als productmatig). Welke prestatie leidt tot een uitmuntende score? Is er duidelijkheid over de evaluatiestandaarden?
- **Billijkheid**: realiteitszin.

De eisen van de juridische beginselen:

- het zorgvuldigheidsbeginsel (technisch nauwkeurig, correct, objectief gelijkberechtigend ...);
- de redelijkheid (aanvaardbare moeilijkheidsgraad van de evaluatie, relativiteit van de beoordeling);
- de gelijke behandeling, zowel op klas als op schoolniveau, in die zin dat alle leerlingen gelijke kansen krijgen en dat elke individuele beslissing gemotiveerd wordt door het studiereglement;
- het inzagerecht (dwingend recht voor de leerling);
- de motiveringsplicht (absolute verplichting bij de eindbeoordeling);
- het recht op verdediging (zie bestaande procedures in het kader van "De Rechten van het Kind").

De leerling-gerichte functie

Naast de aandacht voor de kwaliteit en zorg voor juridische beginselen van de evaluatie moet elke leraar zich ook telkens weer bezinnen over de beoogde functies van de evaluatie.

Deze beoogde functies zijn:

- begeleiden van het leerproces (diagnose, bijsturing, remediëring, zelfreflectie ...);
- beoordeling van de leerprestatie (registreren, reflecteren, interpreteren, besluiten ...);
- achterhalen van de leerwinst;
- eindbeslissing (delibererende klassenraad (slagen/niet-slagen, oriënteren, adviseren ...).

Concreet

Bij de aanvang van elk schooljaar moeten de ouders en de leerlingen op de hoogte gebracht worden over de manier van evalueren. Dit moet duidelijk in overeenstemming zijn met het studiereglement dat als onderdeel van het schoolreglement ter ondertekening aan de ouders wordt voorgelegd (de relatie tussen vakken en subvakken zal hierbij niet uit het oog worden verloren!).

Via evaluatie bepaalt de leraar, al dan niet in samenspraak met de leerlingen, in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn of de leerling hanteert een zelfevaluatie.

Een positieve evaluatie gaat uit van hetgeen de leerling heeft bijgeleerd (leerwinst), niet van de tekorten.

De evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd.

Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens. Evaluatiecriteria worden bij voorkeur opgesteld door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het is aanbevolen om via de agenda van de leerling de evaluatieprestaties met bijhorende criteria aan de ouders mee te delen.

Herhalingsbeurten kunnen aangevuld worden met korte schriftelijke overhoringen, praktijkopdrachten, mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde en/of medewerking.

Hierbij is het ook nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de leerlingen.

Procesevaluatie kan best gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten.

Observatie van het affectieve gedrag van de leerling kan aanleiding geven tot aanpassing van een evaluatiecijfer.

Door classificatie van evaluatievragen en/of -opdrachten volgens de taxonomie (kennen, kunnen en zijn) zal de leraar in staat zijn het doel van zijn evaluatie te bereiken.

Theoretische leerinhouden (bijv. technologie) kunnen worden geëvalueerd via schriftelijke proeven. Korte opdrachten en vragen die peilen naar inzicht krijgen daarbij de voorkeur. Indien de bevraging mondeling gebeurt, zal van de bevraging en de evaluatiewijze een degelijke registratie gebeuren. Deze registratie zal tevens bewaard worden samen met andere evaluatiegegevens conform de fungerende regelgeving.

Voor praktijkopdrachten kan het examen vervangen worden door een beoordeling van een opdracht die in een duidelijk afgebakende periode (examenperiode bijv.) gerealiseerd wordt. Dit dient te gebeuren conform het studiereglement van de school. Bij elke evaluatie houdt de leerkracht niet alleen rekening met de technische uitvoering maar ook met de voorafgaande werkfasen en met de inbreng van persoonlijke creativiteit. De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product). De examenpunten zijn een samenstelling, volgens minimum vier parameters, waarbij geen enkele parameter meer dan 50 % van het maximumtotaal bedraagt. De cijfers van deze parameters blijven natrekbaar.

De evaluatiemomenten worden per school bepaald. Mogelijke evaluatiemomenten zijn:

- evaluatie van de dagelijkse inzet en het verwerken van de gegeven lessen: punten dagelijks werk (zinnol commentaar en volledige remediëring);
- evaluatie waar de punten voor langere periodes vermeld staan: examenpunten (vermelden van commentaar, remediëring en klasgemiddelden).

Het integreren van een procesbeoordeling met betrekking tot de vakoverschrijdende aspecten is een noodzaak voor het verkrijgen van een totaalevaluatie van de leerling.

Beoordelen

Het toekennen van een waardering aan een geleverde prestatie. Deze waardering kan uitgedrukt worden in een cijfer of in een verbale kwalificatie.

Correctievoorschrift

- Is een lijst met richtlijnen voor de beoordelaar(s).
- Bij schriftelijke toetsing bestaat het correctievoorschrift uit:
 - een antwoordmodel¹ (bij open vragen)
 - een correctiesleutel (bij meerkeuzevragen)
 - een scoringsvoorschrift (met bijhorende cesuur²)
 - een beoordelaarinstrument (middel om het geheel te registreren)
- Bij mondelinge of praktijktoets is er in plaats van een antwoordmodel of correctiesleutel een beoordelingsschema opgenomen.

¹ = Het antwoordmodel is een opsomming van goede, soms van minder goede en foute antwoorden bij open vragen, bedoeld als richtlijn voor de beoordelaar. Het antwoordmodel is een onderdeel van het correctievoorschrift.

² = De cesuur is de grens tussen de hoogste toetsscore waaraan een onvoldoende, en de laagste toetsscore waaraan een voldoende wordt toegekend.

BIBLIOGRAFIE

Tijdschriften

- AAA, Arts Antiques Auctions, JP Contré, BD. E. Manchtens 79, 1000 Brussel
- Art Das Kunstmagazin, Am Baumwall 11, 20459 Hamburg
- Art in America, PO Box 10902, Des Moines, Iowa 50340
- Artpress, Rue Saint Simon 2, 75007 Paris
- Arts, *Actualités magazine*, Rue Villeneuve 21, 92110 Clichy
- Beaux Arts, *Le magazine de l'actualité*, Tour Montparnasse 33, Av. du Maine 75755 Paris
- Connaissance des Arts, Société Française de Promotion Artistique, Rue de Ponthien 25, 75008 Paris
- Dada, *Kunsttijdschrift voor kinderen*, Lotte Vandeweerd, Anjelierstraat 77, 9000 Gent
- De Facto, *Tijdschrift voor Kunstgeschiedenis en Archeologie*, JW Wilsonstraat 80, Brussel
- De Vrienden van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, *Driemaandelijks tijdschrift*, Regentschapstraat 18, 1000 Brussel
- Flash Art, Via Carlo Farini 68, 20159 Milano
- Het andere meubel, *Tijdschrift voor de échte meubelliefhebber*, Heuvel 37, 9260 Schellebelle
- Kunstbeeld, *Tijdschrift voor beeldende kunst*, Joh. Verhulststraat 101, 1071 MX Amsterdam
- Kunst en Cultuur, *Tijdschrift*, Paleis voor Schone Kunsten, Koningstraat 10, 1000 Brussel
- Le Journal des Arts, Avenue Villemain 23, 75014 Paris
- L'Oeil, *Magazine international D'art*, Rue Guichard 10, 75116 Paris
- Metropolis M, *Tijdschrift voor hedendaagse kunst*, Postbus 19263, 3501 DG Utrecht
- Modern Painters, Central Books, 99 Walls Road, London E 95 LN
- Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, *Driemaandelijks tijdschrift*, Kasteelstraat 97, 8700 Tielt
- Ra, *The Royal Academy Magazine*, London
- Tableau, *Tijdschrift voor beeldende kunst en antiek*, Grote Haven 1, 2861 BM Haastrecht
- Universe des Arts, *Magazine de l'information artistique*, Avenue René Coty 14, 75014 Paris
- Vernissage, *Nederlands - Vlaams kunstmagazine*, Keizersgracht 520, Amsterdam
- Vitrine, *Tijdschrift Openbaar Kunstbezit*, Postbus 30446, 2500 GK Den Haag

Boeken

Beeldbeschouwing: algemeen

	<i>Van Altamira tot Heden</i>	Nederlandse Boekhandel	ISBN 90-289-9533-2
BEX, FLORENT	<i>Kunst in België na 1975</i>	Mercatorfonds, Antwerpen 2001, 438 p.	ISBN 90 6153 505 0
DE VISSER, AD	<i>De tweede helft beeldende kunst na 1945</i>	Sun- Kritik Nijmegen 1998	ISBN 90 6168 614 8 ISBN 90 6303 783X
FRAYLING, C. & H.; VAN DER MEER, R.	<i>Het Kunst Pakket</i>	De Brink, Ploegsma Amsterdam 1992	ISBN 90 216 7071 2
GEIRLANDT, KAREL	<i>Kunst in België na 1945</i>	Mercatorfonds, Antwerpen 1983,2001, 448 p.	ISBN 90 6153 507 0
GIELEN, PASCAL	<i>Kunst in netwerken</i> <i>(Artistieke selecties in de hedendaagse dans en beeldende kunst)</i>	LannooCampus Heverlee-Leuven, 2003, 264 p.	ISBN 90 209 5559-4
PAS, JOHAN	<i>Buiten & binnen (Visie op en door het actuele landschap)</i>	Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon, Koningin Astridlaan 24 Antwerpen 1998, 78 p.	ISBN 90-76514-01-0
TUCKER, WILLIAM	<i>De taal van de beeldhouwkunst</i>	Sun- Kritik Nijmegen 1999	ISBN 90 6168 637 7
VAN OS, HENK	<i>Beeldenstorm (1-5)</i> <i>(begeleidt AVRO – televisie programma</i>	Amsterdam University Press	ISBN 90 5356 248 6
VAN DAMME, CLAIRE	<i>Mythische sporen in de hedendaagse kunst</i>	Academia Press Gent, 1996, 200 p.	ISBN 90-382-0086-2
VAN DAMME, CLAIRE	<i>Papier</i> <i>(Beeld en ruimte. Behoud en recyclage)</i>	Academia Press Gent, 1997, 95 p.	ISBN 90-382-0127-3
VANDE VEIRE FRANK	<i>Als in een donkere spiegel – de kunst in de moderne filosofie</i>	Sun, 356 p.	ISBN 90-58750574
HOVING, THOMAS	<i>Kunst voor Dummies</i>	Pearson Education, Amsterdam 2000, 422 p.	ISBN 90 430 0167 8
WOLFRAM, EDDIE	<i>De collage (Geschiedenis van een kunsttechniek 1907-heden)</i>	Gaade, Amerongen 1975, 192 p.	ISBN 90 6017 511 5

Opvoeding en onderwijs: algemeen

ADRIAANSSENS, PE- TER	<i>Van hieraf mag je gaan (over het opvoeden van tieners)</i>	Uitgeverij Lannoo, 2002	ISBN 90-209-3887-8
BAERT, KAREL	<i>ADHD (Op één spoor?)</i>	Garant Uitgevers, EB Apeldoorn /Antwerpen vroeger Leuven, 2002, 78 p.	ISBN 90-441-1255-4
DOCHY, FILIP; SCHELFHOUT, WOU- TER.Jansens? Steven	<i>Anders evalueren, Assessment in de on- derwijspraktijk</i>	Uitgeverij Lannoo cam- pus, Heverlee-Leuven, 2003, 136 p.	ISBN 90 209 5348 6
VERMEULEN, PETER; FINK,CHRISTOPH	<i>Dialogica Autisme < = >Kunst</i>	Uitgeverij EPO Lange Pastoorstraat 25-27 2600 Berchem, 2003, 158 p.	ISBN 90 6645 262 8

Beeldbeschouwing: onderwijskundig

DE JONG, KLAAS	<i>WateenKunst! (Twaalf toppers uit de moderne kunst)</i>	Gottmer, Haarlem 2001,	ISBN 90 257 3279 8 64 p.
INITIATIEFGROEP MUSEA & ONDER- WIJS & SMOLDERS, FRANS	<i>Museum en onderwijs (Ervaringen en handrei- kingen voor museumbe- zoek)</i>	Garant Uitgevers, EB Apeldoorn /Antwerpen vroeger Leuven, 1999, 139 p.	ISBN 90-5350-931-3
DEWULF, BERNARD	<i>Bijlichtingen (Kijken naar schilders)</i>	Atlas, Amster- dam/Antwerpen, 2001, 199 p.	ISBN 90 450 0593x
MEYKENS,SIMONE; CLUCKERS GASTON	<i>Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologie en diagnostisch per- spectief</i>	Acco Leuven / Leusden 2000 herwerkte uitga- ve175 p.	ISBN 90-334-4515-8
SCHASFOORT, BEN	<i>Tekenen en didactiek,</i>	Wolters-Noordhoff, , Groningen 1993, 248 p.	ISBN 90-01-77311-7
SCHASFOORT, BEN	<i>Beeldonderwijs en di- dactiek</i>	Wolters-Noordhoff, , Groningen 1999, 351 p.	ISBN 90-01-77312 -5
VAN DER HEIJDEN, PIETER	<i>Arti (havo/vwo kunstboek >blauw)</i>	ThiemeMeulenhoff, Utrecht/Zutphen, 2002, 168 p. 3 ^{de} druk	ISBN 90-06-48153-X
VAN WOERKOM, VIN- CENT	<i>Arti (vmbo kunstboek >rood)</i>	ThiemeMeulenhoff, Utrecht/Zutphen, 2002, 144 p. 3 ^{de} druk	ISBN 90-06-48154-8

Dimensie en ruimte: projectief tekenen

- Commissie Ruimtelijk Inzicht, Technisch Teken en Ontwerpen Technologisch Instituut vzw Desguinlei 214, B 2018 Antwerpen1 tel 03/216.09.96 E-mail: INFO.TI@TI.KVIV.BE verschillende publicaties o.a. Vademecum Technisch Teken, Normen en richtlijnen Bouw, Normen en richtlijnen technisch tekenen hout e.a..

Beeldbeschouwing: architectuur

	<i>Wonen met kunst</i>	Beta-plus,Edingen 2002, 224 p.	ISBN 90 802 216-7-8
LEERING, JEAN	<i>Beeldarchitectuur en kunst.</i> <i>(Het samengaan van architectuur en beeldende kunst.)</i>	Thoth, Bussum 2001, 415 p.	ISBN 90 6868 276 8
WESTGATE, ALICE	<i>De complete kleurenwijzer voor het interieur</i>	Libero, AB Hedel 2000, 191p	ISBN 90-5764-067-8

Beeldbeschouwing: mode

FLUIT, SJOERD; VAN STEENBERGEN GISELA	<i>Mode: tekenen en styling</i>	Cantecleer / De bilt	ISBN 90-213 0224 1
---------------------------------------	---------------------------------	----------------------	--------------------

Beeldbeschouwing: elektronische kunst

Muller, ANJA; POST,MAAIKE	<i>Boek voor de elektronische kunst</i>	<i>De Balie,Kleine-Gartmanplantsoen 10, 1017 RR Amsterdam,</i> 2000, 184 p.	ISBN 90-6617-254-1
---------------------------	---	--	--------------------

Licht en kleur

ANDERSON FEISNER, EDITH	<i>Colour</i> <i>(How to Use Colour in Art and Design)</i>	Laurence King Publishing Ltd London, 2000 166 p.	ISBN 1-85669-300-7
CATTAROZZI, MARCO	<i>Kleurmanagement</i> <i>(Hét boek voor kleurmanagement met ICC-profielen in de praktijk)</i>	Easy Computing, Brussel, 2002, 320 p., 1 ^{ste} druk	ISBN 90-5167-395-7
FRASER, TOM en BANKS, ADAM	<i>The complete guide to colour •</i>	Ilrx, East Sussex (U.K.), 2004, 224 p.	ISBN 1-904705-22-7
GERRITSEN, F., HEIDELBERG	<i>Het Fenomeen Kleur</i> <i>Kleur en kwaliteit</i>	Cantecleer / De bilt Plantin, Kareelovenlaan 5, 1140 Brussel (Evere) 02/727.31.11	ISBN 90-21113-0055-9
STROMER, KLAUS	<i>Farbsysteme</i>	Dumont, Köln 2003, 238 p., tweede druk	ISBN3-8321-7203-3

ZOMEN en KEUNIG, E., *Kleur* 2de druk ISBN 90-210-3930-3

Technieken

CENNINI, CENNINO Het handboek van de kunstenaar Contact Amsterdam/Antwerpen, 2002, 295 p.
(Il Libro dell'Arte – afschrift uit 1437) ISBN 90-254-6261-8

KNUT, NICOLAS *Handboek voor het restaureren van schilderijen* Kônemann, Keulen, 1999, 427 p. ISBN 3-89508-924-9

SLOAN,ANNIE;GWYNN KATE *Traditionele verven en afwerkingen* Cantecler / De bilt ISBN 90-213-2138-6
(Het gebruik van natuurlijke materialen en authentieke technieken)

Technieken: grafimedia

FREDERIKS, HANS; HERTOOGS, Robert; KENTIE, PETER; RIS, JAN *DTP in de praktijk* Addison Wesley, ISBN 90-678-9629-2
Hét complete standaardwerk voor de Grafimedia-industrie Pearson Education Benelux 2003,336 p.

NUMAN, JOHN *Bronnenboek voor grafisch ontwerpen* Academic Service, Shoonhoven 2003 ISBN 90 395 2114 X

VAN DEN ELZEN, HE-DWYG *Webdesign van concept tot realisatie* Academic Service, Shoonhoven 2003 ISBN 90 395 2137 9

Technieken: digitaal

BENTVELSEN, YSOLDE *Windows wijzer 7 Tekenen op pc* Ten Hagen & Stam, Den Haag 2001, 78 p. ISBN 90-440-0215-5

FREEMAN, MICHAEL *Digitale fotografie en beeldbewerking* Libero AB Kerkdriel 2002, 224 p. ISBN 90-5764-220-4

LACEY, JOËL *Digitaal beeldbewerken* Libero AB Kerkdriel 2002, 224 p. ISBN 90-5764-221-2

VAN KEMPEN, ROB *Het oog is bepalend* Addison Wesley, ISBN 90-430-0731-5
(digitale fotografie en beeldbewerking voor gevorderden) Pearson Education Benelux 2003,312 p.

Management en reclame

BOER, RUUD	<i>Brand design</i> (<i>Het vormen van merken en vormgeven van merken voor een optimale merk-identiteit</i>)	Pearson Education, Benelux 2004, 274 p. (gewijzigde tweede editie)	ISBN 90-430-0871-0
CATTOIR, TRIERRY	<i>Het Kernmerk</i> (<i>Wegwijzer voor een succesvolle merkenarchitectuur</i>)	Lannoo, Tielt 2004, 232 p.	ISBN 90-209-5894-1
DAHL, GARY R.	<i>Reclame voor dummies</i>	Addison Wesley, Pearson Education Benelux 2001, 312 p.	ISBN 90-430-0649-1

Creatief denken

BYTTEBIER, IGOR	<i>Creativiteit HOE?ZO!</i>	Lannoo, Tielt 2002, 280 p.	ISBN 90 209 5017-7
FRAYLING, C. & H.; VAN DER MEER, R.	<i>Het Kunst Pakket</i>	De Brink, Ploegsma Amsterdam 1992	ISBN 90 216 7071 2
GELB, J. MICHAEL	<i>Denken als Leonardo da Vinci</i>	De Kern, Baarn 1999	ISBN 90 325 0684 6
HOVING, THOMAS	<i>Kunst voor Dummies</i>	Pearson Education, Amsterdam 2000, 422 p.	ISBN 90 430 0167 8
MOLLY W, JOSS	<i>Creatief Ontwerpen</i> <i>Kwaliteit in presentaties</i>	Academic Service, Shoonhoven 2000	ISBN 90 395 1370 8
PARKER, ROGER C.	<i>Creatief Ontwerpen</i> <i>Kwaliteit in druk</i>	Academic Service, Shoonhoven 2000	ISBN 90 395 1369 4

Varia

- www.boekenwereld.com
- www.malmberg.nl
- www.plantin.be
- www.pearsoneducation.nl
- www.garant-uitgevers.be
- www.goc.nl
- www.febelgra.be
- www.grafoc.be
- www.grafisch-nieuws.be
- www.rago.be